

Абуов Б.У., Мустафаева А.А.

**Араб тіліндегі сөзжасам –
терминжасам мәселелері
және ерекшеліктері**

Мақалада 2012-2013 жылдардағы «Әл-Аһрам» газеті беттерінде жарияланған мақалалар тілінде қолданылған саясат терминдерінің қалыптасу жолдары, қолданым ерекшеліктері, морфологиялық құрылымы араб тілі лексикографиясы, жалпы тіл білімі теориялары тұрғысында қарастырылып, бірқатар терминдердің тілдік ерекшеліктері анықталды.

Түйін сөздер: лексикография, жалпы тіл білімі, араб тілі, терминжасам және сөзжасам.

Abuov B.U., Mustafayeva A.A.

**The questions and features of
world-formation-terminology in
arabic language**

In this article I have looked through the newspaper “Al-Ahram” the years 2012 till 2013. They are the forms of types of using political terms their way, of lexical, morphological structures in general these articles research language study theory.

Key words: lexicography, historical dictionary, the diachronic approach, illustrative material.

Абуов Б.У., Мустафаева А.А.

**Вопросы и особенности
словообразования-темино-
образования
в арабском языке**

В статье рассматриваются способы образования и особенности употребления, морфологическая структура политических терминов в рамках теории арабской лексикографии общего языкознания в статьях, опубликованных 2012-2013 г.г. в газете «Аль-Аһрам», определены языковые особенности некоторых терминов.

Ключевые слова: лексикография, общее языкознание, терминообразование и словообразование.

АРАБ ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМ – ТЕРМИНЖАСАМ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Араб тілін зерттеуші ғалымдар сөзжасам және терминжасам мәселелеріне ерте уақыттардан бері баса назар аударып келеді. Араб тілінің тарихи қалыптасу жолы, сондай-ақ даму, толығу, жетілу ерекшеліктеріне орай, бұл мәселе үлкен толғамдар мен ұсыныстарды, зерттеулерді талап ететіндігі байқалады.

Соған орай, мысырлық көрнекті ғалым М.Ф. Хижази ортағасырлық ислам өркениеті ғалымдарының назарына ілікпеген, тек қана тілдің сөзжасамдық мүмкіншіліктеріне негізделетін, өзара қайшылықты көзқарастарға ие діни, философиялық бағыттарға назар аудартады. Оның бірі – 'al-қадарія (القدرية) болса, екіншісі – 'al-ғабарія (الجبرية). Әл-Қадария – исламдағы адам еркін жақтаушы, қолдаушы ағым, ал әл-жабария исламдағы адамның немесе кісінің еркін жоққа шығаратын, мойындамайтын ағым [1].

Араб тілі сөзжасамы теориясын қалыптастырушы Ибн Жинни араб тіліндегі сөзжасамды екі топқа бөле қарастырады: 1) үлкен сөзжасам – 'al-'істіқа'қ 'al-кабіір (الإشتقاق الكبير) немесе 'істіқа'қ 'al-'акбар (الإشتقاق الأكبر) және кіші сөзжасам – 'al-'істіқа'қ 'al-сағііі (الإشتقاق الصغير) немесе 'істіқа'қ 'al-'ағсар (الإشتقاق الأصغر) [2].

Үлкен сөзжасамда дыбыстардың (таңбалардың, әріптердің) орын тәртіптері сақталмайды, түбірдегі дыбыстар (әріптер, таңбалар) толықтай немесе ішінара орын алмасып отыра береді. Сөз құрамындағы түбір таңбалардың (әріптердің, дауыссыз дыбыстардың) толықтай орын алмасуы жағдайында бірдей түбір дыбыстардан тұратын сөздің бірнеше варианты қалыптасады: سحب، حسب، حبس – Мұндай жағдайда жаңа құрылған түбірлердің семантикалық мағыналары өзара алшақ, мүлдем жаңа болады, мұны мысалға алынып отырған түбір сөздердің мағыналарынан байқаймыз: 1. а) түрмеге жабу, жабу, ә) сақтау, б) ұстау; 2. а) есептеу, санау, 3. а) тарту, сүйрету, ә) арқалау; 4. а) жүзу, ә) қиялға берілу;

Кіші сөзжасамда түбірдегі бірінші дауыссыз әріп (таңба, дыбыс) орыны өзгеріссіз қалады да, екінші және үшінші таңбалар (әріптер, дыбыстар) орын алмасады: شرق، شفر، – 1. а) күннің шығуы, көтерілуі, ә) күннің немесе жұлдыздардың жарқырауы; 2. а) аққұба болу, ә) жи-рен болу. Кіші сөзжасамның басты талабы “харакаттары” сақталса да, сақталмаса да, әріптердің (таңбалардың, дыбыстардың) орын алмасу тәртібін сақтау, бұзбау болып табылады. Бұған араб тіліндегі “kataba” түбірі сияқты түбірлердің сөзжасам үлгілері нақты дәлел бола алады.

Араб тіліндегі кіші сөзжасам жүйесі өз ішінен екі топқа бөлінеді:

– *нақты кіші сөзжасам* – ’al-’iṣṭiqa’k ’al-ṣaḡiḡr’al-laḡḡi (الإشتقاق الصغير اللفظي);

– *семантикалық кіші сөзжасам* – ’al-’iṣṭiqa’k ’al-ṣaḡiḡr’al-dala’liḡ (الإشتقاق الصغير الدلالي).

Нақты кіші сөзжасам үлгісіне етістік бабтарын, масдарларды, есімшелерді, ырықсыз етіс формаларын, мезгілдік, мекендік, құралдық есімдерді қоса алғанда, араб тіліндегі барлық сөзжасам үлгілері жатады.

Семантикалық кіші сөзжасам үлгісіне түбірдің нақты мағынасына қосымша мәнмағынаның үстемеленуі жатады, мысалы, ṣaraḡa (صرخ) етістігінің негізгі мағынасы «айқайлау» болса, осы түбірдің есімшеге айналуы арқылы «айқайлайтын, дабылшы, айқайшы» сияқты жаңа сөз жасалынып отыр: ṣa’riḡa (صارخ), қараңыз: qara (قرأ) «оқу» → qari (قارى) оқушы, құранды жатқа, дұрыс оқи алатын білімпаз.

Арабтың көрнекті тіл мамандарының бірі – Сабири Ибраһим ас-Саид сөзжасамның екі түрін көрсетеді:

а) морфологиялық сөзжасам – ’al-’iṣṭiqa’k ’al-ṣarḡiḡi (الإشتقاق الصرفي). Зерттеуші пікірінше, барлық сөзжасам үлгілері, оның ішінде бабтар, мезгіл, мекен, құрал есімдері тіл білімінің осы саласында қарастырылғаны жөн, мысалы: maṣḡiḡk (مشرق) – күннің көтерілетін орны, taṣḡiḡr (تصوير) ксерокөшірме және т.б.

ә) лексикалық сөзжасам – ’iṣṭiqa’k ’al-tu’ḡamiḡi (الإشتقاق المعجمي). Сөзжасамның бұл әдісін араб тілі көне дәуірлерден бері қарай қолданып келеді. Бұл әдіс бойынша түбірден туынды сөз, яғни термин түзіледі, мысалы: ṣaraḡa (صرخ) «айқайлау» етістігінен ’aṣ-ṣa’ruḡḡi (الصراخ) “зымыран» термині, ал baraḡa (برق) «жарқырау» түбірінен ’al-baḡiḡa (البرقية) «жеделхат» термині түзіліп отыр. Бұл мысалдан, алдымен етістіктен есім сөз, ал уақыт өте келе есім сөзден жаңа

мағыналы туынды есім сөз жасалынған деген қорытындыға келуге болады [3].

М.Х. Жабал сөзжасамның бұл әдістеріне мынадай көзқарас білдіреді:

а) Сөзден сөз тудыру арқылы – ’al-’iṣṭiqa’k ’al-laḡḡi (الإشتقاق اللفظي). Жаңа сөздердің бұл үлгілері заттық мағыналы есімдердің, мекен, мезгіл, құрал есімдерінің бабтарынан және т.б. жасалады. Мысалы: ’aṣḡad (أسود) «қара» сын есімінен ma’asadat (مأسدة) «қараңғы жер, қараңғы орын» сияқты мекен есімі жасалады және т.б.;

ә) Семантикалық сөзжасам ’al-’iṣṭiqa’k ’al-dala’liḡ (الإشتقاق الدلالي) арқылы жаңа сөздің түзілуі. Бұл орайда жаңа сөз алғашқы түбір мағынасына қатыссыз, түбір мағынасын еш сақтамастан түзіледі: al-’alam (العالم) «ту, байрақ» → al-’ilm (العلم) «ғылым, білім»; al-’ḡaraḡa (الوزق) «парақ» → al-’ḡariḡa (الوزق) «күмістен соғылған дирхамдар атауы»; Сөздің негізгі мағынасының семантикалық өзгеріске ұшырауы арқылы: maḡlis (مجلس) мәжіліс орыны → мәжіліс, ṭa’liḡb (طالب) «талап етуші, талаптанушы» → студент; Сөз түбіріне «йай» таңбасының қосылуы арқылы: ḡamal (جمل) «түйе» → ḡamiḡl (جميل) «әдемі, сұлу»; ḡaṣr (قصر) «қорған» → ḡaṣiḡr (قصور) «қысқа, шолақ»; Тек көрсеткіші «тамарбутаның» (ة) жалғануы арқылы: al-ḡaḡar (الحجر) «тас» → al-ḡuḡrat (الحجرة) «бөлме» және т.б.

Қазіргі заманғы араб зерттеушілері сөзжасам ерекшеліктерін мынадай әдіс-амалдарға саралай көрсетеді:

а) ’al-’iṣṭiqa’k ’al-ṣaḡiḡr (الإشتقاق الصغير) әдісі, оны кейде ’iṣṭiqa’k ’al-’aṣḡar (الإشتقاق الأصغر) деп те, кейде ’iṣṭiqa’k ’al-’a’ḡam (الإشتقاق العام) деп те атайды, жалпы мағынасы – *кіші немесе жалпы сөзжасам* әдістері. Бұл әдіс бойынша тілде бұрын қолданыста болған сөздердің түбір дыбыстарының орыны сақтала отырып, сөздердің сыртқы формасының өзгеруі арқылы, араб тіліндегі жаңа сөздер, терминдер түзіледі;

ә) ’al-’iṣṭiqa’k ’al-kabiḡr (الإشتقاق الكبير), оны кейде ’iṣṭiqa’k ’al-’ibdal (الإشتقاق الإبدال) деп те, ал кейде ’al-ḡalbul-luḡaḡiḡi (القلب اللغوي) деп атайды. Бұл *үлкен сөзжасам* әдісі бойынша тілдегі қолданыста жүрген сөздерден түбірдегі түбір дыбыстың бірінің алмасуы арқылы, түбір дыбыстардың орын тәртібі және сөздердің жалпы мағынасы сақтала отырып, жаңа сөздер мен терминдер түзіледі:

б) ’iṣṭiqa’k ’al-’akbar (الإشتقاق الأكبر) – *ең үлкен сөзжасам* әдістері бойынша бұрынан қолданыста жүрген сөз түбіріндегі түбір дыбыстардың

орын тәртiптерiнiң өзгеруi арқылы жаңа сөздер мен терминсөздер қалыптасады;

в) 'ištika`k 'al-kiba`r (الإشتقاق الكبار), мұны кейде 'an-naħt (النحت) деп те атайды. Бұл ретте кең кө-

лемдi сөзжасам әдiсi бойынша түбiрдегi бiр немесе бiрнеше әрiптiң (таңбаның, дыбыстың) қысқара отырып, екi немесе одан да көп сөздерден жаңа сөздер, терминдер жасалынады.

Жоғарыда айтылғандарды мынадай кесте түрiне жинақтауға болады:

Сөзжасам түрлерi	Сөзжасам түрлерiнiң ко-сымша атаулары	Анықтамалары	Мысалдар
الإشتقاق الصغير	الإشتقاق الأصغر الإشتقاق العام (кiшi сөзжасам)	Сөздегi дауыссыз түбiр дыбыстардың орын тәр-тiбiн сақтай отырып, сөздiң бастапқы формасын өзгерту арқылы жаңа сөз, термин түзу.	غسل < مغسلة
الإشتقاق الكبير	القلب اللغوي الإبدال (үлкен сөзжасам)	Түбiр мағынасының сақталуы, түбiр құрамындағы бiр дыбыстың (таңбаның) орын алмасуы арқылы, түбiр дыбыстардың орын тәр-тiбiн сақтай отырып, жаңа сөз, термин жасау	جذب < جذب
الإشتقاق الأکبار	(Ең үлкен сөзжасам)	Түбiр дыбыстардың орын алмасуы арқылы жаңа сөз, термин жасау	جبر < ريج
الإشتقاق الكبار	النحت (кең көлемдi сөзжасам)	Бiр немесе бiрнеше әрiптерiн қысқарта отырып, екi немесе одан да көп сөздер тiркесiнен жаңа сөз, термин жасау	بسمل

Қазiргi араб тiлiнде, оның iшiнде «Әл-Аһрам» газетi басылымында морфологиялық сөзжасам әдiсi арқылы түзiлген терминсөздердiң саны өте мол және жапы алғанда, олар қоғам өмiрiнiң барлық салаларын толықтай қамтиды. Мысалы арабтардың қоғамдық өмiрiнде кеңiнен қолданыс тапқан көптеген жалпыхалықтық қолданыстағы терминдер бар, мысалы: 'inḳila`b (انقلاب) «төңкерiс, революция» терминсөзi I бабтағы ḳalaba (قلب) «үкiметтi құлату, күштеп ауыстыру» етiстiгiнiң VII бабының қимыл есiмiне айналуы, 'at-taḡiir (التغيير) «өзгерiс, реформа» терминi V бабтағы taḡaijra (تغيير) «өзгеру, өзгеше түр қабылдау, басқа нәрсеге айналу» етiстiгiнiң заттық мағыналы есiмге айналуы, 'an-na`šiṭ (النَّاشِط) «белсендi» терминi I бабтағы našiṭa (نشيط) «ширақ болу, қимыл-қозғалысқа бейiм болу» етiстiгiнiң қимыл есiмiне айналуы арқылы түзiлiп отыр. Араб тiлiнде морфологиялық әдiс неме-

се морфологиялық құралдар, яғни түбiр сөз бен аффикстер (префикстер, суффикстер, инфикстер) терминжасамның өнiмдi түрi болып табылады. Сондықтан сөзжасамның бұл түрi аффиксация әдiсi арқылы жаңа сөз түзу деп аталады. Саясат терминдерiнiң түзiлуiн, мағыналық өзгерiм құбылысын, қолдану аясын анықтау барысында, араб тiлi етiстiктерiнiң дәстүрлi бабтар парадигмасындағы түрленуi бойынша қарастыру бұрын да қолданылып келе жатқан әдiстердiң бiрi. Бұл әдiс бойынша, үш түбiр дауыссыз f`l (فعل) дыбыстарынан тұратын етiстiк бабының түрлену парадигмаларының қайсысы терминжасамға өнiмдi түрде қатысатындығы анықталады. Мұның бiр себебi етiстiк араб тiлiндегi негiзгi сөз таптарының бiрi болып есептеледi және араб тiлiн зерттеушi ғалымдар етiстiктiң он бабының сөзжасам, терминжасам процестерiне өнiмдi түрде қатысатындығына баса назар аударады [4].

«Әл-Аһрам» газетiнiң 2012-2014 жж. басылымдарындағы саясаттану саласы терминдерiнiң етiстiк бабтарынан түзiлу көрiнiсi

Бабтар	Қалып үлгiлер	Етiстiктер	Терминдер
I	فعل (fa`ala)	سَعَرَ (sa`ara)	أسعار – бағалар
II	فعل (fa`ala)	حوَّلَ (ḥawwala)	تحويل – трансформация
III	فاعل (fa`ala)	سألَ (salla)	مسألة – бейбiтшiлiк
IV	أفعل (*af`ala)	أجمع (*aḡma`a)	الإجماع – бiр ауыздан шешiм қабылдау
V	تفعل (tafa`ala)	تعدَّدَ (ta`adda)	تعددية – плюрализм
VI	تفاعل (tafa`ala)	تضامنَ (taḡaman)	تضامن – ынтымақтастық
VII	إنفعل (*infa`ala)	انطلقَ (inṭallaḳa)	انطلاق – бастау

VIII	اِفْتَعَلَ ('ifta' ala)	(اِسْتَرَك)	اشتراكية – социализм
IX	اِفْصَرَّ ('ifa' alla)	(اَصْفَرَّ)	اصفرار – сары түске боялу
X	اِسْتَفْعَلَ (istaf' ala)	(اِسْتَقَرَّ)	اسقرار – тұрақтылық

I баптағы үш таңбалы етістік есімдерінің (масдарлардың) жиірек қолданылатын қалып үлгілері

Қалып үлгілер	Етістіктер	Есімдер
I	2	3
فَعَلٌ	وَفَدٌ	وَفْدٌ – делегация
فَعَلٌ	حَلَفٌ	حَلْفٌ – одақ
فَعَلٌ	صَلَحَ (y,a)	صُلْحٌ – бейбітшілік, достық келісімге келу
فَعَلٌ	عَلِمَ	عَلْمٌ – ту
فَعَلٌ	عَرَضَ	عَرَضٌ – орнын толтыру
فَعَالٌ	ضَمِنَ	ضَمَانٌ – кепілдік
فَعَالٌ	قَابَلَ	قَبَالَةٌ – қол алысу
فَعُولٌ		-//-
فَعُولٌ	شَمَلَ	شُمُولٌ – қамту
فَعِيلٌ	وَسَطَ	وَسِيْطٌ – делдал
فَعَلَةٌ	حَمَلَ	حَمْلَةٌ – шабуыл
فَعَلَةٌ	طَلَبَ	طَلْبَةٌ – өтініш
فَعَلَةٌ		-//-
فَعَلَةٌ	بَنَى	بُنْيَةٌ – структура
فَعَالَةٌ	صَدَقَ	صَدَاقَةٌ – достық
فَعَالَةٌ	صَحَفَ	صِحَافَةٌ – пресса
فُعُولَةٌ	بَطَلَ	بُطُوْلَةٌ – біріншілік
فُعْلَانٌ	قَادَ	قِيَادَةٌ – басқару
فُعْلَانٌ	طَغَى	طَغْيَانٌ – заңсыздық, қысым жасау, озбырлық
فُعْلَانٌ	طَارَ	طَيْرَانٌ – әуе
فُعْلَى	سَكَنَ	سَكْنَى – өмір сүретін мекен

«Ма» қосымшасы арқылы түзілетін есімдер (масдарлар)

Қалып үлгілер	Мысалдар
مَفْعَلٌ	مَجْمَعٌ – жиналыс, комплекс
مَفْعَلٌ	مَجْلِسٌ – кеңес
مَفْعَالَةٌ	مَعْرَكَةٌ – соғыс, қақтығыс
مَفْعِلَةٌ	مَعِيْشَةٌ – тұрмыс-тіршілік

Етістіктердің туынды есімдерінің (масдарларының) бабтары

Бабтар	Қалып үлгілер	Мысалдар
II	تَفْعِيلٌ	تَصْوِيْبٌ – дауыс беру
	تَفْعِيْلَةٌ	تَرْقِيَّةٌ – жетілдіру
III	مُفَاعَلَةٌ	مُنَاقَشَةٌ – талқылау, مَبَادِرَةٌ – бастама
	فِعَالٌ	دِيْوَانٌ – кеңсе, мекеме
IV	اِفْعَالٌ	اِصْلَاحٌ – жетілдіру, жақсарту, жөндеу
V	تَفْعُلٌ	تَحَالُفٌ – коалиция
VI	تَفَاعُلٌ	تَنَاقُضٌ – бітіспестік, антагонизм
VII	اِنْفِعَالٌ	اِنْحِطَاطٌ – төмендеу, нашарлау, азаю
VIII	اِفْتِعَالٌ	اِحْتِقَانٌ – ашу-ыза, қарсылық
IX	اِفْعِلَالٌ	اِسْتِغْرَارٌ – сейілу
X	اِسْتِفْعَالٌ	اِسْتِبْدَادٌ – абсолютизм, монархия

Төрт таңбалы етістіктердің туынды есімдерінің (масдарларының) бабтары

Бабтар	Қалып үлгілер	Мысалдар
I	فُعَلَّة	بولطجة – бопсалау
	فُعَلَال	جذمار
II	تَفَعَّلَ	تدهور – жығылу, құлау, азаю
III	أَفْعَلَال	احرنجم – жиналу
IV	أَفْعَلَال	-//-

«Әл-Аһрам» газеті тілінде қазіргі уақытта жоғарыда көрсетілген қалып үлгілер құрылымына келіп саятындығы байқалады. қолданылып жүрген терминдердің ұғымсөз ретінде алғашқы қалыптасу жолдарының бірі

Әдебиеттер

1. محمود فهمي حجازي. الأسس اللغوية لعلم المصطلح. – القاهرة: مكتبة غريب، 1993. – 259ص
2. ابن جنى. الخصائص المصرية العامة للكتاب. م 2. 1955.
3. جريدة مصر اوي الرقمية نقلا عن النشرة الصحفية للجهاز المركزي للتعبئة العامة في مصر. الصادرة بتاريخ 5-2-2013م
4. محمد طه بدوي، ليلي أمين مرسي، أحمد محمد وهبان، وآخرون: "مدخل العلوم السياسية"، دار خوارزم، القاهرة، 2002.

References

1. Hijazi M.F. Linguistic foundations of the science term. – Cairo: strange Library, 1993. – 259 p.
2. Ibn Jinny. Al-khasayis. Al-hayyat al-misriat al-ammatilil-kitab. 1955. p 134.
3. “Masrawy” digital newspaper, citing a press release of the Central Agency for Public Mobilization in Egypt. Issued on 5-2-2013.
4. Badawi M.T., Morsi L.A., Wahban A.M, et al: "Political Science entrance," Dar Khiva, Cairo 0.2002.